

Çin Türkistan Avazı Dergisi ve Dergiye Göre Doğu Türkistan Mücadelesi*

Chinese Turkestan Avazı Magazine and the Struggle for East Turkestan According to the Magazine

Mustafa ASLAN**

Öz

Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesi, Çin'in yayılcı politikaya izlemeye başladığı XVIII. Yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Bu yüzyılın ortalarında Türkler arasındaki iç mücadeleleri kullanan Çinliler kısa süre içerisinde Türkistan coğrafyasına hâkim olmuştur. Çinlilerin, bölgeyi ele geçirmesinin ardından Doğu Türkistan'a Sincan adını vererek, buradaki Türk varlığını elimine etmeye başlamışlardır. Bu asimile politikaları ise günümüze kadar sürecek Doğu Türkistan davası döneminin başlangıcı olmuştur. Bu çalışmada, Doğu Türkistan davasının önde gelen isimlerinden İsa Yusuf Alptekin'in yayınladığı ilk dergilerden biri olan "Çin Türkistan Avazı" adlı dergiyi incelemeyi ve dergide yer alan Türkistan mücadelesi hakkındaki haberlerin analiz edilmesini amaçlamaktadır. Derginin konusu Doğu Türkistan bağımsızlık mücadelesinin tarihi ve dönemin siyasi, sosyal, ekonomik olaylarını içermektedir. Ayrıca bölge halkının Çin ve Rusya ile yaşadığı problemler, dönemin tanığı olarak dergide yer bulmuştur. Çalışmanın yöntemi, derginin Arap harfli Uyгурca metnin transkripsiyonu ve tarihsel-eleştirel bir yaklaşımla analizi şeklindedir. Çalışmanın önemi Doğu Türkistan ile ilgili çalışmalarda Uyгурca kaynaklardan yeteri kadar istifade edilmediği düşünüldüğünde, Doğu Türkistan tarihine ve kültürüne ışık tutan bu önemli kaynağı tanıtmak alana katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan Mücadelesi, Çin Türkistan Avazı, İsa Yusuf Alptekin

Abstract

The struggle for the independence of East Turkestan dates back to the middle of the XVIII century, when China began to pursue an expansionist policy. In the middle of this century, the Chinese, using the internal struggles among the Turks, dominated the Turkestan geography in a short time. After the Chinese conquered the region, they named East Turkestan Xinjiang and started to eliminate the Turkish presence here. These assimilation policies have been the beginning of the East Turkestan cause period that will last until today. This study aims to examine the magazine named "China Turkestan Avazı", one of the first magazines published by İsa Yusuf Alptekin, one of the leading figures of the East Turkestan cause, and to analyse the news about the Turkestan struggle in the magazine. The subject of the magazine includes the history of the East Turkestan independence struggle and the political, social and economic events of the period. In addition, the problems of the people of the region with China and Russia were included in the magazine as witnesses of the period. The method of the study is the transcription of the Uyghur text of the journal in Arabic script and its analysis with a historical-critical approach. The importance of the study Considering that Uyghur sources are not sufficiently utilised in studies on East Turkestan, introducing this important source that sheds light on the history and culture of East Turkestan will contribute to the field.

Keywords: East Turkestan Struggle, Chinese Turkestan Avaz, İsa Yusuf Alptekin

Extended Summary

Turkestan is a vast geography starting from Khorasan region of Iran to Dunhuang region of China and including many regions from Mongolia to South Siberia. It has been called by different names throughout history. Until the mid-XIXth century, it was called "Turkestan" or "Turkish Homeland". The part of this vast region under the sovereignty of the People's Republic of China is called East Turkestan, and the regions under the sovereignty of the Soviet Union are called West Turkestan.

China's invasion of East Turkestan in 1754 led to a long-lasting resistance movement of the Turks. However, this resistance was not enough against China's oppressive policies and

* 4 Mayıs 1934 tarihinde İsa Yusuf Alptekin tarafından çıkarılan Çin Türkistan Avazı Dergisi adlı dergi Osmanlıca harflerle Uyğur Türkçesi'yle yazılmıştır. Çalışmanın konusunu dergide yer alan Doğu Türkistan bağımsızlık mücadelesiyle ilgili haberler oluşturmaktadır. Bu çalışma, 2021 yılında dergi Türkiye Türkçesine çevrilen "Doğu Türkistan Bağımsızlık Mücadelesi: Çin Türkistan Avazı Dergisi Hakkında Bir Değerlendirme" adlı kitaptan faydalanılarak üretilmiştir.

** Arş Gör. Dr. Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aslmstf88@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-4158-2364

many Muslim elements had to recognise Chinese sovereignty. Nevertheless, some Turkic tribes continued their resistance and achieved various successes until the XIXth century.

Although Turks achieved significant successes in the Turkestan resistances in 1826, 1831, 1846 and 1854, they could not ensure their long-term independence. In 1862, the Dungan Uprising in China became a new source of hope for the Turks of Turkestan. Taking advantage of this uprising, Turks captured important cities such as Kashgar, Yarkend and Turfan until 1868.

Diplomatic relations were established between both sides and treaties were signed with the Russians in 1872 and the British in 1873. However, Turkestan Turks realised their diplomatic weakness and started to send envoys to various countries. One of these envoys, Yakub Khan Kashgari, was sent to the Ottoman Empire and met with Sultan Abdulaziz. Sultan Abdulaziz supported the independence of Turkestan and provided military aid.

The Chinese took military action again in 1876-77 and regained control in Turkestan by capturing Turfan. As a result of these events, the 19th province of China, known as "Xinjiang" province, was created in 1884.

East Turkestan was occupied by the Qing Dynasty of China between 1878-1911, and during this period, Turks were subjected to oppression and persecution by the Chinese government. In 1911, with the establishment of the republic in China, Yang Zeng-xin, who was appointed as the first governor-general of East Turkestan, tried to prevent Turkish independence movements.

Since Yang knew that Turkestanis would oppose Chinese rule, he appointed local leaders in the administration and employed Turkestanis as civil servants. In this way, he aimed to break the resistance of the people against the Chinese and to bind the local leaders to himself. In addition, by encouraging bribery, he increased the welfare of Turkestanis who became officials and encouraged them to support the current administration.

Yang's policies and suppression of dissidents delayed the independence movements in East Turkestan. Yang's administration was also liked by the Chinese government and they planned to make Yang governor again in 1928. However, Yang was killed in a conspiracy led by his deputy Fan Yau-nau.

Yang's administration further violated the rights of Turks and increased discrimination in areas such as taxation, military service and education. In 1931, the arbitrary and oppressive practices of Chin Shu-jen, the governor-general of Xinjiang, led to an incident in which a Chinese official raped a Muslim woman. This incident aroused great anger and reaction among the Turks and led to a rebellion movement that started in the city of Kumul. The Qumul uprising spread all over East Turkestan in a short time and caused armed resistance of Turks in other regions. Chin Shu-jen administration lost power in the face of rebellions. At this time, Hodja Niyaz Haji also joined the rebellion and collaborated with Mehmet Emin Buğra and his friends, the leader of the uprising in the south of East Turkistan. In 1932, a great rebellion movement was launched under the leadership of Turkish leaders such as Mehmet Emin Buğra, Sabit Domalla, Muhammad Niyaz Âlem Ahunum. This movement aimed to liberate East Turkestan from Chinese rule and establish an independent state. On 7 November 1933, Khoja Niyaz Haji was declared as the President and Sabit Domalla as the Prime Minister and the establishment of the Republic of East Turkestan was announced. This republic went down in history as a state reflecting the historical, cultural and religious identity of the Turks.

With the establishment of a new state in East Turkistan, Isa Yusuf Alptekin continued his struggle for independence by organising in the fields of education and culture rather than

armed struggle. For this purpose, by establishing the Chinese Turkistan Avazı magazine, he first tried to announce their rightfulness in front of the world public opinion. In addition, the history of East Turkistan was mentioned in the magazine and the unlawfulness in the region during the relevant period was mentioned. It was tried to inform and guide the people in the region by including guiding articles in the magazine on how to carry out the struggle. In this respect, the magazine is a historical document by providing information about the period.

Giriş

Sincan olarak da bilinen Doğu Türkistan'daki bağımsızlık mücadelesi, etnik, kültürel, dini ve jeopolitik faktörlerin bir araya gelmesiyle şekillenen karmaşık ve çok yönlü bir tarihsel anlatıdır. Bölge, çeşitli yabancı hakimiyet dönemleri, değişen siyasi manzaralar ve Sincan'daki en büyük etnik grup olan Uygur halkının kendi kaderini tayin etme arayışı ile işaretlenmiş uzun ve zengin bir tarihe sahiptir. Bu anlatı yüzyıllara yayılmakta ve çeşitli imparatorluklar, devletler ve ideolojilerle etkileşimleri içermektedir.

Öncelikle bu coğrafyayı tanımlayacak olursak; Türkistan'ın geniş toprakları, İran'ın Horasan bölgesinden başlayıp Çin'in Dunhuang bölgesine kadar uzanırken, Moğolistan'dan Güney Sibirya'ya kadar birçok bölgeyi içine almaktadır. Bu geniş coğrafya, tarih boyunca farklı adlarla anılırken XIX. yüzyıl ortalarına kadar “Türkistan” veya “Türk Yurdu” olarak adlandırılmıştır. Bu geniş bölgenin Çin Halk Cumhuriyeti hakimiyetindeki kısmına Doğu Türkistan olarak adlandırılırken, Sovyetler Birliği'nin egemenliğine giren bölgeler Batı Türkistan olarak adlandırılmaktadır (Taşağıl, 2012, s. 556; Togan, 1981, s. 1).¹

Doğu Türkistan'ın tarihi, M.Ö. 2. binyılın başlarında bölgede insan yerleşimine dair kanıtlarla birlikte antik çağlara kadar uzanmaktadır. Yüzyıllar boyunca İpek Yolu, Doğu Türkistan'ı Çin, İran ve Orta Asya kültürleri de dahil olmak üzere çeşitli medeniyetlere bağlamada önemli bir rol oynamıştır. Bu medeniyetlerden bölgede yerleşik olarak ilk bulunan Türk devletlerinden biri Hunlar olarak Çin kaynaklarında geçmektedir. M.Ö. 220 yılında kurulduğu bilinen Hun Devleti, M.Ö. 206 yılında Altay ve Tanrı dağları civarında hakimiyet sağladığı ve bugünkü Doğu Türkistan sınırları içerisinde birçok şehri hakimiyetine kattığı düşünülmektedir. Çinlilerle ilk mücadeleler de Hunlar zamanında başlamıştır. Hun Devleti'nin zayıflamasıyla Çinli Han İmparatorluğu bölgede uzun bir süre kontrolü sağlamıştır (Ögel, 2015, s. 6; Zhao, 2007, s. 141).

Hun Devleti'nin yıkılmasıyla 552 yılında Göktürk Devleti bölgede hakimiyet sağlamış (Yılmaz, 2015, s. 29), uzun bir süre Göktürk hakimiyeti süren bu topraklarda, bu devletin de yıkılmasıyla Uygurlar bağımsızlıklarını ilan etmiştir (Çandarlıoğlu, 2004, s.11-12). Uygurlar, seferleriyle birçok Türk boyunu egemenliğine aldığı gibi Çin'i vergiye bağlamıştır. IX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Çinlilerin politikaları ve Kırgız akınları ile zayıflayan Uygurlar (Akkaya, 1943, s. 76), 840 yılından sonra bir bölümü Kansu'ya diğer bir kısmı ise bugünkü Doğu Türkistan topraklarına çekilmişlerdir. Sarı Uygurlar olarak da bilinen Kansu Uygurları, bugün Kansu Özerk Bölgesi'nde varlıklarını devam ettirmektedir. Doğu Türkistan civarında yerleşen Uygurlar ise İdikut Devleti'ni kurmuşlar, bir süre bağımsızlıklarını sürdürseler de diğer Müslüman Türk boylarıyla Karahanlı Devleti'ne bağlanmışlardır (Yıldırım, 2018, s. 100).

¹ Doğu Türkistan, Uluğ Türkistan'ın doğusunda ve Asya Kıtası'nın merkezinde yer alan bir ülkedir. Uluğ Türkistan, batıda Hazar Denizi'nden, doğuda Altay ve Altın Dağları'na, güneyde Horasan, Karakorum Dağları'ndan, kuzeyde Ural Dağları ile Sibirya'ya kadar uzanan ve 5.000.000 (beş milyon) kilometre karelik bir alana sahip olan Türk milletinin anavatanıdır. Uluğ Türkistan, aynı zamanda insanlığın en eski kültür ve medeniyet merkezlerinden biridir. Doğu Türkistan, güneyde Pakistan, Hindistan (Keşmir) ve Tibet; güneybatı ve batıda Afganistan ve Batı Türkistan; kuzeyde Sibirya; doğu ve kuzeydoğuda Çin, Moğolistan gibi ülkelerle komşudur. (Alptekin, 1975, s. 19)

Karahanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı XII. yüzyıl başlarında, Moğol asıllı Karahitaylar Doğu Türkistan havzasına yerleşmişlerdir. Tüm Moğol boylarını tek bir çatı altında toplayan Cengiz Han döneminde ise Doğu Türkistan'a Moğollar yerleşmeye başlamışlardır. Cengiz Han'ın ölümünden sonra Çağatay Hanedanlığı bölgede hakimiyet kurmuştur. Bu dönemlerde Uygurlar, Moğol Devleti'nin çeşitli kademelerinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Çağatay Hanedanlığı'nın yıkılmasıyla bölgede Emir Timur, büyük bir imparatorluk kurmuştur. Timur'un ölümüyle Türkistan topraklarında uzun bir süre merkezi bir birlik sağlanamamıştır (Saray, 1997, s. 60-61; Hayit, 1975, s. 2).

Dağınık bir halde birçok Türk hanlıkları bölgede hakimiyetlerine devam etmiştir. Bunlardan Batı Türkistan'da Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları kurulmuştur. Doğu Türkistan'da ise Moğol asıllı Kalmuklar diğer adıyla Cungarlar devletleşmiş, bölgenin güneyinde son Çağatay hanedanlıklarından Seidiye Hanlığı hakimiyetini sürdürmüştür. Seidiye Hanlığı'nın dağılmasıyla hizipleşmeleri artıracak olan "Hocalar Saltanatı" olarak anılan dönem başlamıştır. Bu dönemde Hocalar ile Türk beylikleri arasında büyük mücadeleler yaşanmıştır (Tuna, 2012, s. 48).

Doğu Türkistan'da Hocalar döneminin neden olduğu siyasi huzursuzluklar devam ederken Çin'de Mançu İmparatorluğu yükselen bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Çin'de hakimiyeti sağlayan Mançular, Doğu Türkistan'ı da vergiye bağlamışlardır. Kısa bir süre sonra da Doğu Türkistan'ı topraklarına katmışlardır (Kumru, 2017, s.1259). Mançuların hakimiyetiyle birlikte Doğu Türkistan'da artık günümüze değin sürecek isyanlar dönemi başlamıştır. 1760'tan 1863'e kadar sömürge olarak kalan Doğu Türkistan'a Çinli göçlerinin başlamasıyla ilk Çinlileştirme adımları da atılmış oldu. Bu dönemde Doğu Türkistan'da Uygurlar, Kırgızlar ve Kazaklar gibi birçok Türk beylikleri sık sık ayaklanma çıkarmıştır. Bu isyanlarda birçok Doğu Türkistanlı katledilmiş, on binlercesi Batı Türkistan'a göç etmek durumunda kalmıştır. İsyandar sonucunda Mançular, tam olarak bölgede hakimiyet sağlayamamıştır (Uygur, 2016, s.37-38).

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren isyanlar, kıtlıklar, ekonomik gerilemeler ve Avrupalı devletlerin sömürge arayışları Mançu İmparatorluğu'nun da zayıflamasına neden olmuştur. Bunun üzerine çıkan büyük isyanlar neticesinde (Liu;Smith, 1980, s. 235; (Lee, 1994, s. 517),² 1864 yılında Çinliler büyük oranda bölgeden temizlenmiştir. Bölgeden Çinlilerin çekilmesiyle buradaki boşluğu Hokand Hanlığı ordu komutanı Yakup Han doldurmuştur (Hekimoğlu vd., s. 230). Yakup Han, Çin ve Rus imparatorluğu saldırılarına karşı öncelikle disiplinli bir ordu kurmaya çalışmıştır. 1865 yılında ise Kaşgar merkezli hükümdarlığını ilan etmiştir. Devletin tanınması sürecinde ilk olarak da Osmanlı padişahı Abdülaziz ile temasa geçen Yakup Han, Osmanlı padişahı adına hutbe okutmuş ve para bastırmıştır (Yücel, 2013, s. 277; Kul, 2009, s. 27),³ Hindistan üzerinden komşu olan İngiltere ve Rusya'da ticari amaçlarla Kaşgar Devleti'ni tanımışlardır. Çinlilerle de silahlı mücadeleden kaçınan Yakup Han, diplomatik ilişkiler kurmaya gayret etmiştir.

Yakup Han'ın kurduğu başarılı yönetim onun ani ölümüyle Doğu Türkistan'daki Türk hakimiyeti büyük oranda sarsılmıştır. Bu dönemde Çin'in bu toprakları istilasını hızlandırmış, Mançu İmparatorluğu'nun valisi Zuo Zongtang bölgede hakimiyeti sağlamıştır. Çinlilere direnecek gücü kalmayan Doğu Türkistan şehirlerinin düşmesiyle de Kaşgar Devleti'nin sonu gelmiştir. Böylece Doğu Türkistan tamamen ilhak edilmiş (Weijiang;Yiqun, 2003, s. 55), ve Sincan adıyla Çin'in 19. eyaleti olarak ilan edilmiştir (Kara, 2022, s. 1553; Uygur, 2016, s. 38; Clarke, 2011, s. 18).

² Döngen, Doğu Türkistan bölgesinde oturan Çinli müslümanlara verilen addır.

³ Yakub Han Töre, Kaşgar hanlığına kurduğunda Kaşgar'ı Osmanlı toprağı saymış, Sultan Abdülaziz adına sikke bastırdı. Yeğeni Yakub Han Kaşgari başkanlığında bir elçi heyetini Sultan Abdülaziz'e yolladı.

XX. yüzyılın başlarında Mançu İmparatorluğu iç isyanlar ve sömürge yarışlarıyla Çin bölgesinde gücünü kaybetmeye başlamıştır. 1911 yılında ise imparatorluğun büyük bölümünde çıkan isyanlar ile iki bin yıllık hanedanlar dönemi son bulmuştur. Çin Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi Doğu Türkistan'ın kaderini değiştirmemiştir. Doğu Türkistan bu dönemde de Çinli valiler tarafından yönetilmeye devam etmiştir. 1911 yılında bölgeyi yöneten vali Yang, 1928 yılına kadar yönetimini sürdürmüştür (Türköz, 2010, s. 6). Bu dönemde valinin isyanları engellemek için bölgede yolsuzlukları artırmış, rüşvetçiliği yaymıştır. Türkleri de bu uygulamalara alıştırarak potansiyel birliğe engel olmaya çalışmıştır. Yang'dan sonra Jin Shuren vali olarak bölgeye gönderilmiş, bu dönemde de keyfi uygulamalar ve halk üzerindeki baskılar artarak devam etmiştir (Kul, 2009, s. 30; Alptekin, 1975, s. 157). Bu nedenlerle 1931 yılında Kumul'da büyük bir isyan baş göstermiştir (Forbes, 1986, s. 44),⁴ İsyanın büyüyerek tüm bölgeye yayılmasıyla Türkler bir araya gelerek 1933'te Üç Efendiler olarak da anılan Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin ve Mesut Sabri önderliğinde bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir (Tuncer, 2020, s. 283). 12 Kasım 1933'te ise "Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti" kurmuşlardır (Alptekin, 1992, s. 75; Castets, 2003, s. 2).

Doğu Türkistan'da Basın Yayın Faaliyetleri (1899-1934)

Basın-yayın faaliyetleri, halkların yaşadıkları sorunları, taleplerini, haklarını ve kültürlerini dünyaya aktarmak için önemli bir araçtır. Basın-yayın faaliyetleri sayesinde, halklar kendi gerçekliklerini, tarihlerini ve kimliklerini yansıtan bir ses oluşturabilir, diğer halklarla iletişim kurabilirler. Ayrıca dayanışma sağlayabilir, baskı ve zulme karşı direniş gösterebilir ve bağımsızlık mücadelelerini yürütebilirler. Bu bağlamda Doğu Türkistan'da başlatılan Ceditçilik hareketi (Emet, 2021, s. 130)⁵ kapsamında açılan okulların ardından dünya kamuoyuna seslerine duyurabilmek için basın-yayın faaliyetlerine de girişilmiştir. Basın-yayın faaliyetlerinin ilk adımı olarak 1899'da Nur Matbaası kurulur. Hacı Nur tarafından kurulan bu matbaada 1930 yılına kadar Arapça gramer ve klasik şiir kitapları basılmıştır. 1905 yılında Kaşgar'da Şivit Matbaası kuruldu ve "Sultan Saltuk Boğrahan, Dünya Coğrafyası" adlarında iki kitap yayımlandı (Baran, 2007, s. 194).

Uygur Türkleri'nin yanı sıra bölgede Hristiyan misyonerler tarafından da basın-yayın faaliyetleri yürütülmüştür. Bunlardan ilki 1896 yılında bölgede kurulan bir kilisenin faaliyetleridir. Kilisede açılan bir basımevinde Kazakça İnciller basılarak bölgedeki halka dağıtılmıştır. Yine 1905 yılında İsveçli misyonerler bölgeye gelerek, Kaşgar'da "Garbi Okyanus" adında bir basımevi kurmuşlardır. Basımevinde İncil, okul kitapları, harita, mektup ve daha sonra hükümetin isteğiyle kâğıt para basmışlardır (Beğtimur, 2018, s. 50). 1910'da yine matbaacılık faaliyetleri dahilinde Abdülkadir Damolla tarafından matbaa-i Nur kuruldu ancak 1914 yılında Çin Hükümeti tarafından kapatıldı (Emet, 2021, s. 130).

Doğu Türkistan'da süreli yayın faaliyeti, 1910 yılında Gulca şehrinde ilk Çince gazete olan "Yili Bahihua" gazetesinin çıkarılmasıyla başlamıştır (Brophy, 2016, s. 110). Bu gazetenin ardından 1911 yılında Kaşgar'da Kutluk Şevki tarafından "Añ" (Fikir) adlı Türkçe gazete yayımlanmıştır (Baran, 2007, s. 194). Gulca'da ise "Yeni Gazete" adıyla bir başka gazete de basılmış, ancak İli hükümetinin kaldırılmasıyla yayın hayatına son verilmiştir. 1918 yılında "Tanrıdağ Gazetesi"nin yayın hayatına girmesiyle Doğu Türkistan'da gazetecilik faaliyetleri devam etmiştir (Beğtimur, 2018, s. 50). 1922 yılında "İli Dihkanliri" (İli Çiftçileri) adlı bir gazete çıkarılmıştır. Bu gazetenin kimler tarafından yayınlandığı bilinmemekle birlikte, bugün hala yayınlanan "İli Şincañ Gazetesi"nin bu gazetenin devamı olduğu

⁴ Kumul'da o dönemlerde 25-30 bin arası Maksud Şah önderliğinde Kumul Türkleri yaşadığı tahmin edilmektedir.

⁵ Kaşgar'da ceditçilik hareketleri ilk Abdülkadir Damolla'nın teşvikleri ve çalışmalarıyla başlamıştır. Eski usul yerine okullarda pozitif ilimlerin de okutulmasını sağlayan usul-ı cediti başlatmıştır.

düşünülmektedir (Baran, 2007, s. 195). 1924 yılında ise Han yönetiminin yaptığı yeni işleri eleştiren “Hanniñ Tesnip Kilgan Yeñi İşleri” (Hanın Yaptığı Yeni İşler) isimli bir gazete daha yayımlanmıştır. Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin kurucularından ve ilk başbakanı olan Sabit Damolla ise eğitim-kültür faaliyetlerine önem vermiş ve bu amaçla bir heyet oluşturmuştur. Heyet, 1933 yılında Doğu Türkistan’ın hayatını anlatan “Şerki Türkistan Hayatı” adında bir gazete çıkarmıştır (Kurban, 2020, s. 308). Ayrıca Doğu Türkistanlılar gittikleri yerlerde de Türkistan’ın sesini kamuoyuna duyurabilmek için basım-yayın faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bunlardan biri Japonya’ya eğitime giden Türkistanlı devrimci öğrencilerin çıkardığı “Gomin Bau” yani Halk Gazetesi’dir (Aslan, 2021, s. 39).

Doğu Türkistan’da gazetelerin yanı sıra birçok dergi de süreli yayın faaliyetlerine katılmıştır. Bu dergilerden ilki, 1929 yılında Urumçi’de çıkmaya başlayan “Xinjiang Haberciliği” dir. İkinci dergi ise, ayrıntılı olarak ele alacağımız 1934 yılında yayınlanmaya başlayan “Çin Türkistan Avazı” dergisidir.

Çin Türkistan Avazı

Çin Türkistan Avazı, Doğu Türkistanlı siyasetçi ve fikir adamı İsa Yusuf Alptekin tarafından 1934 yılında kurulan Doğu Türkistanlı Vatandaşlar Cemiyeti’nin yayın organıdır. Dergi, cemiyetin fikirlerini ve Doğu Türkistan’ın bağımsızlık mücadelesini dünya kamuoyuna duyurmak amacıyla çıkarılmıştır. Dergi, ilk sayısı 4 Mayıs 1934 tarihinde yayımlandı ve ayda bir kez yayınlanması planlandı. Ancak, Beyazıt Kütüphanesi’nde bulunan derginin ilk sayısının dışında diğer sayılara ulaşılamamıştır. Bu durum, derginin Çin hükümeti tarafından yasaklandığına işaret etmektedir (Aslan, 2021, s. 16).

Derginin kapağında siyasi, içtimai, iktisadi ve terbiyevi kapsamlarında bir dergi olarak nitelendirildiği görülmektedir. Derginin editörleri ve yayıncıları “Çin Türkistani Sempatizanları Derneği” olarak belirtilmiştir. İsa Yusuf Alptekin dışında derginin yazar kadrosu hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Ancak bazı yazıların sonunda çeşitli mahlaslar kullanılmıştır. Çünkü Çin Hükümeti tarafından sürekli baskı altında yaşayan Doğu Türkistanlıların kendilerini gizleme ihtiyacı duymuş olabileceği yüksek ihtimaldir. Bu mahlaslar; Hi Yavzu, İbni Selim, Cengizoğlu, Tolpar ve Vang Çong Poy’dur. Ayrıca derginin 1 aylık abonelik bedeli 4 Meksika doları, 6 aylık abonelik ise 4.20 Meksika doları olarak belirlenmiştir. Derginin posta adresi, “Chini Turkestan Awazi” 25, Ta-She-Chau, Nanking-Çin’dir.

Derginin diline baktığımızda, Çin Türkistan Avazı’nda kullanılan yazı sisteminin Osmanlı Türkçesi’nde olduğu gibi Arap harfleriyle sembolize edilirken dili Çağdaş Uygur Türkçesi’dir. Çağdaş Uygur Türkçesi, Doğu Türkistan’da yaşayan Uygur Türklerinin konuştuğu ve yazdığı dildir. Bu dil, Türkiye Türkçesi ile yakın akraba olup, gramer ve söz varlığı açısından benzerlikler göstermektedir. Ancak Çağdaş Uygur Türkçesi, Osmanlı Türkçesi’nden farklı olarak Arap harflerini kendi ses sistemine uygun şekilde değiştirmiş ve bazı yeni harfler eklemiştir (Necip, 1995, s. 7). Bu nedenle, Çin Türkistan Avazı’nda yazılan metinleri okumak için Arap harflerinin Uygurca okunuşunu bilmek gerekir.

Derginin Yazarı

Yukarıda bahsettiğimiz gibi derginin kurucusu ve yazarı İsa Yusuf Alptekin’dir. Yazarın özgeçmişine bakacak olursak; Doğu Türkistan’ın Kaşgar iline bağlı Yenihisar kazasında dünyaya gelen İsa Yusuf Alptekin hem Çin okulunda hem de Yakup Han molla mektebinde eğitim gördü. Toprak vergisi toplama işinde vergi memurlarına yardımcı olarak çalışma hayatına atıldı. 1923 yılında Yenihisar kaymakamı Çin de Li, Özbekistan’ın Andican şehrine konsolos olarak tayin edilince, onun yanında tercüman olarak görev aldı. Bu

görevlerin yanında Çin de Li'ye Türkçe öğretme ve bu görevi esnasında yabancılar arasındaki anlaşmazlıklara bakan harici irtibat memurluğu yapmıştır.

Alptekin, Taşkent ve Endican'da 6 sene süresince Batı Türkistan'da bulunmuştur. Batı Türkistan'da bulunduğu sürede Buhara, Almatı, Kazan, Moskova, Taşkent, Semerkant ve Petersburg gibi şehirleri gezdi. Gezileri esnasında Rusları ve komünizmi öğrenmiş, Özbek Türkü milli şairi Çolpan gibi Türkistanlı aydınlarla tanışarak fikir alışverişinde bulundu. Ayrıca Doğu Türkistanlı milliyetçi ve mukaddesatçılarla gizli görüşmeler yaptı. Bu 6 yıllık süreçte İsa Alptekin'in dünya görüşü değişti ve Rusya'daki Bolşevik baskısı onu derinden etkiledi (Kul, 2010, s. 88).

Bu etkiyle Alptekin, 1932 yılında Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele etmeye karar verdi. Pekin'e giderek, Çinli devlet görevlileriyle temasa geçti. Bu temaslarında bölgedeki Çinli yetkililerin halka yaptığı zulümlerin engellenmesini, bu yapılamadığı sürece isyanların artacağına ve bölgenin Rus işgaline uğrayabileceğini anlattı. Aynı yıl, Doğu Türkistanlıların haklarını savunmak ve birlikteliklerini sağlamak amacıyla "Doğu Türkistanlı Vatandaşlar Cemiyeti"ni kurdu. Bu cemiyet aracılığıyla, Çin Türkistan Avazı adında bir dergi yayınladı ve Doğu Türkistan'ın sesini duyurmaya çalıştı. 1936 yılında, Doğu Türkistan'ı temsilen Çin Millet Meclisi'ne seçildi. Ancak, kısa bir süre sonra meclisten istifa etti ve Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı için Çin merkezi hükümetine karşı siyasi mücadelesine devam etti. Doğu Türkistan halkının barışçıl ve demokratik yollarla özgürlüklerine kavuşmasını istediği için, her alanda yetkin insanların yetişmesine önem verdi (Alptekin, 1973, s. 43).

İsa Yusuf Alptekin, 1938 yılında Çin-Japon çatışmasını anlatmak üzere İslam dünyasına gönderilmiştir. İran, Afganistan, Lübnan ve Türkiye'yi kapsayan bir yolculuğa çıktı ve bu ülkelerdeki devlet başkanları, siyasetçiler, yazarlar, akademisyenler ve Doğu Türkistan'dan göç etmiş kişilerle temas kurdu. 1940'ta Çin'e döndükten sonra mücadelesine devam etti. 1943 yılında Afganistan'da tanıştığı milli hareketin önde gelen liderlerinden Mehmet Emin Buğra da Çin'e döndü. Bu tarihten itibaren İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve Mesut Sabri Baykozi'den oluşan ve "Üç Efendiler" olarak bilinen üçlü, milli mücadele çalışmalarına devam etti (Alptekin, 1973, s. 183; Benson, 1991, s. 87; Bakır, 2005, s. 74).

Şarki Türkistan Cumhuriyeti, 21 Eylül 1944 tarihinde İli bölgesinde başlayan bir isyan sonucu ilan edilmiştir. Çin Cumhurbaşkanı Zhang Kai Şi, isyancılarla müzakere etmek için Üç Efendiler adlı bir heyeti kabul etmiştir. 1946 yılında yapılan anlaşma ile General Chang Zhi Zong liderliğinde M. Emin Buğra ve İsa Alptekin'in de yer aldığı bir karma hükümet kurulmuştur. İsa Yusuf Alptekin, aynı yıl Üç Prensipliler Gençler Teşkilatı'nın Doğu Türkistan şubesini açmış, Altay Neşriyat Evi'ni kurarak Erk gazetesini yayınlamıştır. Ayrıca halkla birlikte toplantılar düzenlemiştir (Kul, 2014, s. 134). 1947 yılında Mesut Sabri Baykozi hükümetinin genel sekreteri iken milliyetçi, antikomünist ve antiemperyalist tutumu nedeniyle görevden alınmıştır. İsa Yusuf Alptekin, Çin'e karşı koyamayacaklarını düşünerek 1949'da bir grupla birlikte göç etmiş ve çeşitli ülkelerde mücadelesine devam etmiştir. Ancak başarılı olamayınca 1952 yılında Türkiye'ye gelmiştir (Buğra, 1952, s. 68; Kul, 2010, s. 448). Sonra M. Emin Buğra da Türkiye'ye gelerek, Türk yetkililere Doğu Türkistan davasını anlatmış ve 1850 kadar Doğu Türkistanlı'nın Türkiye'ye yerleşmesini sağlamışlardır. Türkiye vatandaşı da olan İsa Yusuf Alptekin, Türkiye'den dünyaya seslenmeye çalışmıştır. 1960'ta kurulan Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti'nin 1965 yılında başkanı olmuştur. 1978'de geçirdiği trafik kazası sonrası bu görevi bırakmış ve 1984'te "Doğu Türkistan Sesi" adlı üç dilde bir dergi yayınlamıştır. 17 Aralık 1995 yılında hayatını kaybetmiş ve Topkapı Mezarlığı'na defnedilmiştir (Kul, 2014, s.189; <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/alptekin-isa-yusuf>).

Derginin Muhtevası ve Türkistan Mücadelesinde Öne Çıkan Başlıklar

Derginin yayın politikası, Doğu Türkistan'da Çin baskısı altında yaşayan başta Uygur Türkleri olmak üzere diğer Müslüman halkların haklarını ve yaşadığı zorlukları dünyaya duyurmaktır. Bununla birlikte dergi yayıncıları, Doğu Türkistan'da yaşayan halka da seslenerek, kendi öz benliklerini kaybetmesine engel olmak ve bağımsızlık yolunu göstermeyi görev edinmiştir. Bu politika gereği ilk sayfalarda “Müslüman Kardeşlerin Takip Edecekleri Yol” başlığıyla yaşadıkları zulümlerin kabul edilebilecek bir durum olmadığını belirterek, kurtuluşa çareler aranması gibi konulardan bahsedip bilinçlendirme yapıldığı görülmektedir. Yine aynı başlıkta Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesinin sadece Türklerle olmayacağı diğer Müslüman unsurlarla birlik halinde hareket edilmesinin önemi vurgulanmıştır (Çin Türkistan Avazı, 1934, s. 2-3).

Aynı yayın başlığında dikkati çeken bir nokta ise Çinlilerle birlikte hareket eden Türklerin olduğudur. Bu kişiler Çin'in Doğu Türkistan'ı böl-yönet politikalarına alet olarak, kendi halkına karşı zorluklar çıkarmaktadır. Bunun gerçekleşmesindeki nedenlerden biri Çinlilerin Türkler arasından memurlar seçerek, bunları rüşvetçilik gibi kötü âdetlere alıştırmalarıdır. Bu yönlü eğilimlerde bulunan memurlar, hem daha çok para kazandıkları gibi hem de Çin hükümeti görevlilerinden takdir toplayabilmektedir. Böylece yukarıda belirttiğimiz gibi Türkler içerisinde bir ikilik kolayca oluşturulmaktadır. Bu şekilde Çin hükümeti, Türkler arasında ikilik oluşturarak olası bir isyanı başından engellemeyi hedeflemektedir (Çin Türkistan Avazı, 1934, s. 6).

Dönemin bağımsızlık mücadelesine değinilirken aynı zamanda o döneme kadar yapılan Doğu Türkistan bağımsızlık mücadelesinin tarihine de vurgu yapılmış ve dönemin mücadelesi için dersler çıkarılması hedeflenmiştir. Bu minvalde ilgili başlıkta, kısaca Manço Qing⁶ hükümetine karşı yapılan mücadelelerden söz edilmiş ve o döneme kadar yapılan silahlı mücadelenin dezavantajlarına değinilmiştir. Bağımsızlık mücadelesinin bilinçli bir şekilde yapılması gerektiği, bu amaçla cemiyetin de bazı açık fikirli öğrencileri Japonya'ya eğitime gönderdiğinden söz edilmiştir. Bu öğrenciler aynı zamanda eğitimlerinin yanında Japonya'da bir araya gelerek bağımsızlık mücadelesi için fikir alışverişinde bulunmuşlardır. Burada örgütlenen öğrenciler, bir cemiyet kurarak fikirlerini ve mücadelelerini dünyaya duyurmak için “Gomin Bau” (Halk Gazetesi) adında bir gazete çıkarmışlardır. Daha sonra “İnkılab Askeri” adlı bir kitap da yayınlamışlardır. Cemiyet kısa sürede büyüyerek ikinci şubasını 20 kişiyle Berlin'de, 15 kişiyle Paris'te ve en kalabalık grupla da Tokyo'da dördüncü şubelerini açmışlardır. Doğu Türkistan'ın hemen hemen her vilayetinden yurt dışında öğrenciler bulunsa da Kansu vilayetinden hiçbir öğrenci bulunmuyordu. Cemiyet daha sonra bir karar alarak öğrencileri kendi vilayetinde bağımsızlık ve cumhuriyet idaresi fikrini yaymak için Doğu Türkistan'a gönderildiler. Bu cemiyete Avrupalı devletler başta olmak üzere diğer devletlerden de destek veriliyordu. Özellikle Fransa bu cemiyete büyük destekler vermiş, cemiyet öğrencilerinin askeri eğitimleri için de Fransız subaylar görevlendirilmiştir (Çin Türkistan Avazı, 1934, s. 7-17).

Derginin başka bir bölümünde, Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesi yeniden gündeme getirilmiş ve tüm dünya Müslümanlarına emperyal devletlere karşı ortak bir tavır alınması tavsiye edilmiştir. Ezilen Müslüman milletlerin durumuna da dikkat çekilmiş, bunların arasında Rusya'da 35 milyon, Türkiye'de 15 milyon Türk ve Tatar nüfusu ile Hindistan, Afganistan, İran, Arabistan ve diğer bölgelerde milyonlarca Müslümanın bulunduğu ifade edilmiştir. Bu yerlerdeki pek çok millet Avrupalı devletlerin baskısı

⁶ Büyük Sing Devleti, 1644-1911 yılları arasında Çin'de egemenlik sürmüş bir hanedandır. Bu hanedana mensup olanlar, Çin'in kuzeydoğusunda konuşlanmış Mançuların Aisin Gioro ailesindedir; bu sebeple Mançu Hanedanı olarak da anılırlar. Çin tarihindeki son imparatorluk soyudur (Elliott, 2001, s. 84).

altındadır. Özellikle Rusya'nın egemenliği altındaki milletlerin maruz kaldığı zulümlerden bahsedilmiştir. Buna göre Ruslar, Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde açtıkları okullarla Türklerin milli kimliklerini yok etmeye çalışmaktadır. Buna karşı çıkanları ise Sibiryaya gibi yerlere sürgün etmektedir. Bu nedenle Türkistanlılar kendi milli eğitimlerini sağlamak ve kimliklerini korumak zorundadır. (Çin Türkistan Avazı, 1934, s. 20-29).

Her ne kadar Doğu Türkistan politikasıyla ilgili haberlere yer verilse de dergi bölgenin sesi görevini üstlendiği için Türkistanlılardan kendilerine gelen mektuplara da yer vermişlerdi. Bunlardan ilkinde Türkistanlı aydınların birbirleri ile çekişmeleri konu edinmiş, bunun kötü sonuçlar doğurduğundan bahsedilmiştir (Çin Türkistan Avazı, 1919, s.30-32). Diğer bir mektupta ise Çuğuçak⁷ ahalişi göndermiş ve mektupta Ruslar tarafından ahaliye yapılan zulümler yazılmıştır. Söz konusu zulümlerden örnek vermek gerekirse Türkistanlıların Ruslarla evlendirilip, Ruslaştırılması ve bunların Çuğuçak ahalişiyle mücadelede kullanılmasıydı. Ayrıca Çuğuçak'a çok sayıda Ruslaşmış Türkistanlılar gönderiliyordu. Bunlara rağmen Çuğuçak ahalişi, Ruslara karşı direneceklerini mektuplarında belirtmişlerdi. İsa Alptekin sadece mektubu dergide yayınlamakla kalmamış ve hükümet yetkililerine iletmiştir. Dergideki yayına göre hükümet yetkilileri bu konuları araştırmış, Rusya'dan Sincan'a girenlerin sayısı 1200 kadar olduğu, Çuğuçak'a Rusya'dan girenlerin ise 200 kişi olduğu, bunların hepsinin ticaretle uğraştığı tespit edilmiştir. İsa Alptekin'in belirttiğine göre bu konuyu bir dostu aracılığıyla da doğrulamış ve 3-4 aydan beri Rusya'daki 4 bin kadar sarıklı sakallılardan eşleri Rus olan kişilerin bölgeye girdiğini öğrenmiştir. Öğrendiklerini ayrıca Çuğuçak ve Urumçi halkına yazmış, ayrıca Urumçi hükümetinin Bolşeviklerle iş birliği yaptığını da eklemiştir (Çin Türkistan Avazı, 1934, s. 33-43).

Yine bölgenin sesi olması açısından bu sefer de Zinetullah Ataullah Kasım önderliğinde 25 kişinin imzası olan bir mektup yayımlanmıştır. Dergiye gönderilen mektupta yerel hükümetin ticari faaliyetlerine engel olunmasından söz edilmektedir. Bu engellemeyle yabancı tüccarlara özellikle Rus tüccarlara destek verilmiştir. Ruslar da bölgede İngilizlerle ortaklıklar yaparak şirket kurmaktadırlar. Bu şirketler piyasadaki malları uygun fiyatlara alıp bölge halkına yüksek fiyatlara satmaktadırlar. Bunların kârlarını ise Amerikan bankalarında altın, gümüş olarak tutmaktadırlar. Müslüman tüccarlara ise alacakları malları yüksek fiyatlara mâl edip, ticaret yapmamaları için her türlü engellemeler koyulmaktaydı. Ayrıca Müslümanlar için dükkân kiralaları da en üst fiyattan tutuluyordu. Buna rağmen dükkân sahibi olan Müslümanlarında dükkanlarını zorla ucuz fiyatlardan başkalarının üzerine veriyorlardı. Bu baskı ve zulümler sadece ticari hayatta değil sosyal hayatta da yürütülmekteydi. Müslümanların mallarına sebepsiz yere el koyuluyor, çoğu zaman kendilerine saldırılar da yapılmaktaydı. Milli benliklerini korumak için açılan Müslüman-Türk okulları kapatılıyordu (Çin Türkistan Avazı, 1934, s.61-68). Bu konularda Nanking hükümetine yazılan birçok mektup dergide yer almaktadır (Çin Türkistan Avazı, 1934, s.68-72).

İsa Yusuf Alptekin, Pekin'de düzenlenen bir gecede Doğu Türkistan Müziğini tanıtanın yanında Çinli yetkililere Doğu Türkistan'ın sorunlarıyla ilgili yaptığı konuşmadan dergideki bir başlıkta söz etmektedir. Geceyi "Guci Lien Huan Şi" icra meclisinin baş serkatibi Çumin Ay düzenlemiştir. Gecenin konusu milli müziklerin tanıtılmasıdır ve Doğu Türkistanlılara da davet gönderilmiştir. Bunun üzerine İsmail Ahun Şerifzade başkanlığında 14 kişilik bir grup milli kıyafetlerle gösteri düzenlemiş, Türkistan müziğini icra etmişlerdir. Düzenlenen gösteri büyük bir beğeni toplamasıyla Çumin Ay, İsa Alptekin'den Türkistan müziği hakkında bilgi talep etmiştir. İsa bey, bunun üzerine şu sözleri sarf etmiştir:

⁷ Çuğuçak, Sincan'ın kuzey doğusundaki şehirlerden biridir. Devletbek Saparaliyev, Kırgızistan'ın Kale ve Şehirleri (XVIII -XIX. Yüzyıllar), Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, S.42, 2005, s. 66.

Bizim milli medeniyetimizde müziğin önemli bir yeri vardır. Milli müziğimizin ilerlemesini sağlamak için Türkistan'daki zalim memurlar tarafından hiçbir yardım göremedik. Üstüne mollalarımızda müziği haram kılmasıyla fakir insanların uğraşı olarak kaldı Türkistan müziği. Böylece müziğimiz unutuldu, İsmail Efendi'nin sayesinde Pekin'de müziğimiz icra edilir oldu. Onun sayesinde de buraya davet edildik.

İsa Bey'in de sözleri alkışlarla karşılandı ve dans gösterisiyle gece son bulmuştu (Çin Türkistan Avazı, 1934, s. 72-75).

Konu dahilinde dergide önemli başlıklardan biri de Tatarlar ve onların kurdukları cemiyetlerle ilgilidir. Başlığa göre, Rusya'nın Kazan bölgesine bağlı Viyatka şehrinde gelen molla Abdurrahman Efendi, Şangay'a gelmiş ve Türk-Tatar cemiyetinde görüşlerini açıklamıştır. Geçmişte Tatar beylerinin arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle Ruslar'a yenilen ve esir hayatı yaşamak zorunda kalan Türk-Tatarlar, bugün dünyanın pek çok yerine göç etmişlerdir. Bu göçmen Türk-Tatarlar, buldukları her yerde milli kimliklerini, dillerini, dinlerini ve kültürlerini korumak için milli-dini cemiyet faaliyetleri yürütmektedirler. Şangay'daki Türk-Tatar Cemiyeti de bu faaliyetlerden birini gerçekleştirmektedir. Rusya Türk-Tatarları, Tatar, Başkurt, Tibetler, Özbek, Türkmen, Kırgız, Azerbaycanlı, Kazak gibi çeşitli kabilelere ayrılmış olsalar da hem dinleri hem de milli merkezleri ortaktır. Bu cemiyet de bu ortaklığı pekiştirmek için çalışmış ve birçok organizasyona katılmıştır. Fakat son zamanlarda birçok üye cemiyetten ayrılmış ve başka bir cemiyet kurmak istemiştir. Şangay'daki cemiyetin bazı üyeleri de bu sorunu çözmek için Abdurrahman Efendi'ye örf adet konusunda danışmışlardır. Abdurrahman Efendi ise Milli kurultay temsilcilerinin 1917 yılında onayladığı ve uzun zamandır sürdürülen yoldan ayrılmanın kimsenin hakkı olmadığını söylemiştir (Çin Türkistan Avazı, 1934, s. 72-79). Yine bu konuya bağlı olarak başka bir başlıkta Türk-Tatar Cemiyeti'nin Japonya'da yaşadığı sorunlarla ilgilidir. Japonya'da bulunan bu cemiyetin üyeleri bağımsızlık davasından uzak kalmakta ve anlaşmazlıklardan dolayı ikiye bölünmüş bir haldedirler. Tokyo'daki Müslüman cemiyetinin önderi, Başkurdistan bağımsızlığı yolunda ve Sibir devrimcileri Parutikof-Golovaçof ile iş birliği yapan Molla Kurban Aliyev'dir. Molla Kurban Aliyev, Müslüman göçmenlerin az sayıda kalan grubunun reisidir. Cemiyetin camisi ve okulu da mevcuttur. Diğer taraf ise geçen sene Berlin'e gelen Rusya Müslümanlarının temsilcisi Edip İyaz İshaki'dir. Türk-Tatar Cemiyeti'nden ayrılan büyük bir grup bu cemiyette bulunmaktadır. Bu ayrışmanın sebepleri şöyledir: Birinci grubun lideri Kurban Aliyev'in hedefi dindeki cemiyetlerle birlik olmaktır. İkinci grubun hedefi ise sadece dinle yetinmeyip, milli konuları da çözüp, İdil-Ural bağımsızlığına çağrı yapmak ve Tokyo'da "İdil-Ural Medeniyeti Cemiyeti" kurmaktır. Ayrıca tüm milletlerin düşmanı olan komünistlere karşı savaşmaktır (Çin Türkistan Avazı, 1934, s. 72-86).

Yine Doğu Türkistan halkını bilgilendirme ve yönlendirme amaçlı yazılar da dergide yer almıştır. Bu yazıdaki yönlendirme ve bilgilendirme konusu ise bölgede bağımsız ve güçlü bir devlet teşekkülü sağlayabilmek için olması gereken unsurlardır. Bu minvalde İngilizce bir makale Türkçe'ye çevrilerek okuyucuya sunulmuştur. Makaleye göre bir devleti güçlü yapan unsurlardan birincisi *kandır*. Ulusların özellikleri kanlarından yani geçmişlerinden miras kalmaktadır. Bunlardan biri olan Moğollar, dünya üzerinde büyük bir imparatorluk kurabilmişlerdir. Diğer bir ulus ise İngilizler olup, *güneş batmayan ülke* olarak anılmaktadır. Milletleri güçlü yapan ikinci bir unsur ise *yaşamdır*. Bundan kastedilen, milletlerin askeri, sosyal, siyasal ve ekonomik yönlerini şekillendiren coğrafyadır. Yine bu unsura örnek olarak Moğollar verilmektedir. Moğolların yaşadıkları yerlerin geniş otlaklar ve sulak alanlar olması, örf ve âdetlerini etkilemiş özellikle askeri yapılarının şekillenmesinde etkili olmuştur. Üçüncü unsur; *dildir* ve her ulusu birbirinden ayırıştıran bir unsurdur. Her ulus aynı dili konuşsaydı, birbirleri arasında yabancılık kalmazdı. Diğer bir unsur yani dördüncüsü *dindir*. Aynı dine mensup olan uluslar özellikle dünya siyasetinde iş birliği kurmalıdır. Mesela Araplar birlikte

hareket etmediklerinden hala ayrı bir şekilde yaşamaktadırlar (Çin Türkistan Avazı, 1934, s. 18-19).

Dergide Yayınlanan Diğer Konular

Her gazete ve dergide olduğu gibi ana temaların yanında diğer konularda da yazılar yayımlanmıştır. Bunlardan biri Türkistan’da yapılan posta, telgraf ve demiryollarıyla ilgilidir. Demiryollarından biri “Hitay-Şark Demir Yolu” adıyla 1896 yılında Ruslar tarafından demiryoludur. Diğer demiryolları ise “Şın Yav-Çav Yan Demiryolu”, “Pekin-Mukden Demiryolu”, “Siskar-Kişan Demiryolu”, “Datong Demiryolu”, “Giring-Çav Yang Demiryolu”, “Güney Mançurya Demiryolu (Japon Yolu)” ve “Girin-Dong Hava-demiryolu”dur. Yollar hakkında ayrıntılı tablolar bulunmaktadır. Ayrıca cetvelde verilen yollar hakkında ek bilgiler verilirken bölgedeki taşımacılık yapan şirketler ve su yolları hakkında bilgiler de verilmektedir (Aslan, 2021, s. 46-48).

Dergideki diğer önemli başlıklardan biri de Hitay Cumhuriyeti ile ilgilidir. Burada bahsedilen cumhuriyet Çin cumhuriyeti olmalıdır. Çünkü İsa Alptekin’in Doğu Türkistan Davası kitabında Türkistanlılara yasak konan maddelerden biri; Çinlilere Hitay diye hitap etmeleri üzerinedir (Alptekin, Doğu Türkistan Davası, s. 96-97).⁸ Dergide konu edinen Hitay Cumhuriyeti’nin ise anayasa metninden bahsedilmektedir. Metnin baş kısımları daha çok eğitimle ilgili maddeleri içermektedir. Buna göre okul yaşına gelen her çocuk zorunlu eğitime tabidir. Diğer maddeler de ise ülkedeki tarihi eserlerin korunmasıyla ilgilidir. Sonraki maddelerde ise kurultay, kurultaydaki meclis ve meclis görevlileriyle ilgilidir. Söz konusu maddelere göre kurultay 3 yılda bir yapılacak olup, yönetim biçimi cumhuriyettir. Cumhuriyetin başında reis-i cumhur olacaktır. Diğer görevliler ise reis-i cumhur muavini, kanun düzenleyici meclis üyeleri, teftiş meclisi üyeleri, adliye meclisi reisi ve muavini, imtihan meclisi reisi ve muavinlerindir (Çin Türkistan Avazı, 1934, s. 52-61).

Bunların yanında çeşitli haberler başlığı altında hem Türkistan’da hem de dünyada meydana gelen olaylar hakkında bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler arasında dikkat çekici olan, o dönemde Gazi Mustafa Kemal Paşa döneminde Türkiye ile Japonya arasındaki silah antlaşmasından bahsedilmektedir. Buna göre savaş gemileri ve 2 adet 10 bin tonluk zırhlı kruvazör, 4 adet küçük zırhlı, 4 adet denizaltı ve 2 adet büyük silahla donanmış gemi gibi savaş araçlarının Japonya’da inşa edileceğidir. Derginin son yazısında ise Türkistan halkından ticaretle meşgul olan kişilerin gazeteye olan teşekkürleri yer almaktadır (Çin Türkistan Avazı, 1934, s. 86-88; C.A. 30-10/ 257-729-6).⁹

Sonuç

Doğu Türkistan, Çin’in baskı ve asimilasyon politikalarına karşı uzun yıllardır mücadele eden Uygurlar başta olmak üzere diğer Türk-Müslüman halkların vatanıdır. Doğu Türkistanlılar, tarihi, kültürel, dini ve etnik kimliğini korumak için çeşitli yollarla günümüze kadar direnmiştir. Ancak bu direniş, Çin tarafından şiddetle bastırılmış, Doğu Türkistanlılar insan hakları ihlallerine ve zulme maruz kalmıştır. Bu zorlu koşullarda Doğu Türkistanlıların bağımsızlık davasını sürdürmek için kullandıkları en önemli araçlardan biri de basındır. Basın, Doğu Türkistanlıların sesini duyurmak, bilinçlendirmek, birleştirmek ve uluslararası

⁸ Hitay sülalesi, 915 yılında kuzey Çin’de iki yüzyıl kadar hüküm süren bir hanedanlıktır. 1120 yıllarında Doğu Türkistan’a yerleşerek Karahıtaylar veya Batıhıtaylar adını almışlardır. 1123 yılında Karahan’a isyan ederek Karahıtaylar adında devlet kurmuşlardır. Gürhanlar da denilen bu devlet zamanla Çin dilini benimsemiş, Çin idari esaslarını da kullanmaya başlamıştır. Din olarak da Mani dinine mensuptular. İsa Alptekin, Doğu Türkistan Davası, s. 96-97.

⁹ 1934 yılında Budapeşte’de “Peşti Hırlap” ve Fransa’da “Le Daily Express” gazetelerinde de bu konuyla ilgili yayınlar yapılmıştır (30-10/ 84-556-14). Ayrıca arşiv belgelerinde de Japonya ile yapılan Ticaret ve Seyrisefain antlaşmasıyla ilgili belgeler bulunmaktadır (30-18-1-2/ 41-90-12; 30-18-1-2/ 76-55-10).

destek bulmak için etkili bir yöntem olmuştur. Bu bağlamda Doğu Türkistan basını içinde özel bir yeri olan Çin Türkistan Avazı dergisi, Uygurca kaynak olması hasebiyle de Doğu Türkistan tarihinin önemli bir kesitini oluşturmaktadır.

Çin Türkistan Avazı dergisi, Doğu Türkistan bağımsızlık mücadelesinin önemli bir siması olan İsa Yusuf Alptekin tarafından Doğu Türkistan Vatandaşlar Cemiyeti'nin kuruluşundan sonra cemiyetin bir nevi yayın organı olarak yayın hayatına başlatılmıştır. 4 Mayıs 1934 tarihinde yayın hayatına giren dergi, Doğu Türkistanlıların tarihi, kültürel, dini ve etnik kimliğini korumak ve geliştirmek, bağımsızlık davasını dünya kamuoyuna duyurmak, Çin ve Rus zulümlerine sessiz kalmamak gibi misyonlar üstlendiği görülmüştür. Derginin hedef kitlesi, Doğu Türkistanlılar başta olmak üzere Türk ve İslam dünyasıdır. Derginin yayın amacının Doğu Türkistanlıların bilinçlenmesine, birlik ve beraberlik içinde hareket etmesine ve bağımsızlık mücadelesine katılımlarını sağlamaya yönelik yayınlar yapmak olduğu görülmüştür.

Derginin incelediği konu başlıklarına bakıldığında bunları bilgilendirici, öğretici, uyarıcı ve yönlendirici şeklinde kategorize edebilmek mümkündür. Derginin misyonu gereği üzerinde en çok durulan konu Doğu Türkistan bağımsızlık mücadelesidir. Bu minvalde öncelikle bu mücadelenin kısa bir tarihine değinilmiş, bu tarihten ders çıkarılarak aynı hataların yapılmaması gibi okuyucuyu bilgilendirme ve yönlendirme yaptığı tespit edilmektedir. Bunun yanında yine misyonu gereği Uygurlar başta olmak üzere diğer Türk-Müslüman halklardan gelen mektupları olduğu gibi dergide yayınlamak onların dünyayla aralarındaki bir iletişim aracı da olmuştur. Onların sorunlarıyla ilgili ayrıca yazı başlıkları kaleme alınmıştır. Ele alınan önemli konulardan biri de Türkistanlılar arasındaki ayrılıklarla ilgilidir. Bu ayrılıklara dergi yayınlarında büyük yer verilmiş, bu ayrılıklarda rol alan cemiyetleri ve cemiyet liderlerinin isimleri yayımlanmıştır. Ayrıca cemiyetler arasındaki çekişmelerin nedenleri, nelere yol açabileceği ve nasıl çözümleneceği konularında da bilgilendirme yaparak, Doğu Türkistan davasına hizmet etmeye çalışmıştır. Bunların yanında sadece dergide yayın yaparak Türkistanlıların sesi olmaya çalışmamış, cemiyet olarak da başta Türkistanlıların sesi sıfatıyla Pekin'de yüksek mevkilerdeki memurlarla görüşerek vatandaşlarının seslerini duyurmuştur. Bu görüşmelerini dergide ayrıntılı olarak yayınlamak, okuyucularını bilgilendirmeyi ihmal etmemiştir. Tüm bu yayınların yanında Türk Dünyası başta olmak üzere Müslüman ve diğer ülkelerle ilgili savaş, barış, sosyal, siyasal ve ekonomik gibi konularda yayınlar yapılmıştır.

Sonuç olarak, Çin Türkistan Avazı dergisi, Doğu Türkistan bağımsızlık mücadelesinin en önemli araçlarından biri olmuştur. Doğu Türkistanlıların sesini dünya kamuoyuna duyurmak, bağımsızlık davasına uluslararası destek bulmak, Çin ve Rus emperyalizmine karşı mücadele etmek için etkili bir yöntem olmuştur. Ayrıca Doğu Türkistanlıların bilinçlenmesine, birlik ve beraberlik içinde hareket etmesine ve bağımsızlık mücadelesine katılmasına yardımcı olmuştur. Derginin kurucusu İsa Yusuf Alptekin, hayatı boyunca Doğu Türkistan halkının hak ve özgürlüklerini savunmuş, fikirleriyle onlara yol göstermiş ve örnek olmuştur. Dergide yer alan yazılar ve haberler, onun milli mücadelesinin temel unsurlarını yansıtmaktadır. Çin Türkistan Avazı dergisi, Doğu Türkistan davasının tarihi bir belgesi, kültürel bir mirası ve siyasi bir simgesi olarak günümüzde de değerini korumaktadır.

Kaynakça

Ana Kaynak

Çin Türkistan Avazı, 1934, Nanking.
No; 81.

Arşiv Kaynakları

Cumhuriyet Arşivi
Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü (30-10)
257-729-6 (01.08.1927).
84-556-14 (27.06.1934).
221-490-3 (24.04.1934).
Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı (30-18-1-2)
41-90-12 (24.12.1933).
76-55-10 (16.06.1937).

Telif Eserler

- Akkaya, M. Ş. (1943). Uygur Türklerini ve kültürlerini tanıyalım. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1/3: 75-86.
- Alptekin, İ. Y. (1975). Doğu Türkistan davası. Otağ Yayınları.
- Alptekin, İ. Y. (1992). Unutulan vatan Doğu Türkistan. Seha Neşriyat, İstanbul.
- Aslan, M. (2021). Doğu Türkistan bağımsızlık mücadelesi: Çin Türkistan Avazı dergisi hakkında bir değerlendirme. İksad, Gaziantep.
- Bakır, A. (2005). Doğu Türkistan milli istiklâl hareketi ve Mehmet Emin Buğra. Doğu Türkistan Vakfı, İstanbul.
- Baran L. (2007). Çağdaş Uygur edebiyatının oluşması ve gelişmesi. Bilig, 42: 191-211.
- Beğtimur, M.E. (2018). Uygur basın tarihi. Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, 11: 49-53.
- Brophy, D. (2016). Uyghur Nation. Harvard University Press, London.
- Buğra, M. E. (1952). Doğu Türkistan tarihi, coğrafî ve şimdiki durumu. İstanbul: Güven Basımevi.
- Castets, R. (2003). The Uyghurs in Xinjiang – The Malaise grows, China perspectives. 49: 1-22.
- Clarke, M.E. (2011). Xinjiang and China's rise in Central Asia - A history. Routledge, London-Newyork.
- Çandarlıoğlu, G. (2004). Uygur devletleri tarihi ve kültürü (Çin kaynakları ve Uygur kitabelerine göre), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Elliott, M. C. (2001). The Manchu way: The Eight banners and ethnic identity in late imperial China. Stanford University Press.
- Forbes, A.D.W. (1986). Warlords and Muslims in Chinese Central Asia: A political history of Republican Sinkiang 1911-1949. Cambridge University Press, London-Newyork-New Rochelle Melbourne-Sydney.
- Emet, E. (2021). Doğu Türkistan'da Ceditçilik hareketi ve Ceditçi Abdülkadir Damolla. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 18/2: 127-145.
- Hayit, B. (1975). Türkistan Rusya ile Çin'in arasında. Otağ Yayınları, Ankara.
- Hekimoğlu, V.S.F., Mahayeva, A., Çargınova, G. (2019). 19. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Türkistan'daki milli mücadelede Kazak ve Kırgızların rolü. Belleten, 83/296:229-260.
- Kara, G. (2022). Qing hanedanı ordularının Cungarya'yı işgali ekseninde Kazak topraklarına seferleri (1756-1758). KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 19-3, 1550-1561.
- Kul, Ö. (2009). Osman Batur ve Doğu Türkistan milli mücadelesi. Doktora Tezi, İstanbul.

- Kul, Ö. (2010). İsa Yusuf Alptekin'in mücadele hatıraları. Berikan Yayınevi.
- Kul, Ö. (2014). Türk tarihinde lider ve liderlik anlayışı. Ed. Ali Arslan, Kitabevi, İstanbul.
- Kul, Ö. (2014). Doğu Türkistan'ın efsanevi lideri İsa Yusuf Alptekin (1901-17 Aralık 1995). Tarih Bilinci Tarih ve Kültür Dergisi, s.180-190.
- Kumru, C. (2017). Tezkire-i Hâcegân'a göre Doğu Türkistan'da Hocalar dönemi. Ulakbilge, 5/14:1247-1267.
- Kurban, N.A. (2020). Damolla, Sabit. İslam Ansiklopedisi, C. Ek-1, TDV, Ankara.
- Lee, H.S. (1994). Döngen. İslam Ansiklopedisi, TDV, Ankara, 9:517-518.
- Liu, K.C.; Smith, R.C. (1980). The military challenge: The North-West and the coast. The Cambridge History of China Volume II 1800-1911. Ed. J. K. Fairbank; K. C. Liu, Cambridge University Press, London-Newyork-New Rochelle Melbourne-Sydney, 2: 202-273.
- Linda Benson (1991). Uygur politicians of the 1940s: Mehmet Emin Bugra, İsa Yusuf Alptekin and Mesut Sabri. Central Asian Survey, 10:4, 87-104.
- Necip, E.N. (1995). Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü. Çev. İklil Kurban, TDK, Ankara.
- Ögel, B. (2015). Büyük Hun imparatorluğu, C. I, TTK, Ankara.
- Saparaliyev D. (2005). Kırgızistan'ın kale ve şehirleri (XVIII -XIX. yüzyıllar). Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 42:66.
- Saray, M. (1997). Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri tarihi, Kitabevi, İstanbul.
- Taşgıl, A. (2012). Türkistan. İslam Ansiklopedisi, TDV, Ankara, 41:556-560.
- Togan Z.V. (1981). Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi. Enderun Yayınları, İstanbul.
- Tuna, A. (2012). Doğu Türkistan'da asimilasyon ve ayrımcılık. İHH İnsani Yardım Vakfı, İstanbul.
- Tuncer, T. (2020). Doğu Türkistan'da güçler savaşı: 1931 Kumul ayaklanması. Türkiyat Mecmuası, İstanbul.
- Türköz, A. (2010). Doğu Türkistan insan hakları. Doğu Kütüphanesi, İstanbul.
- Uygur, F. (2016). Mançuların ilk Doğu Türkistan istilâsı. Tarih Dergisi, 63: 27-40.
- Uygur, A. İsa Yusuf Alptekin. Türk edebiyatı isimler sözlüğü (online sözlük), Erişim Adresi: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/alptekin-isa-yusuf>, Erişim Tarihi: 10.10.2021.
- Weijiang, T.; Yiqun, C. (2003). Xinjiang tarihi. Çin: Wuzhou İletişim Yayınevi.
- Yıldırım, K. (2018). Uygur Kağanlığı'nın tarihi coğrafyası. Türk Dünyası Araştırmaları, 120/236:91-112.
- Yılmaz, A. (2015). Gök Türk tarihi coğrafyası. Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, 1:27-65.
- Yücel, M. (2013). Yâkub Beğ. İslam Ansiklopedisi, TDV, Ankara, 43:277-278.
- Zhao, H. (2007). Central Asia in China's diplomacy. Central Asia: Views from Washington, Moscow, and Beijing. Ed. Eugene B. Rumer, Dmitri Trenin, Huasheng Zhao, Routledge, New York, 77-232.